

Antonín Bytel

DĚVEČKA ZE ŠANCÍ VE SKANSENU

(1) Slovo *šance* žije dnes v povědomí zvláště mladší a mladé generace především ve významu "vyhlídka/naděje (na úspěch ap.)" a často se blíží významu "příležitost/možnost". To se projevuje i v ev. další determinaci tohoto podstatného jména: *š. na vítězství, š. k útoku, gólová š., š. svrhnout kapitalismus*.¹

Tato "šance" je vztahována nejčastěji k osobám, srov. spojení *mít š.* (též *naše šance* ap.) *najít - ztratit, propást š., vzdát se š., dostat š. - dát komu š., skýtat š., popř. vidět v čem (svou) š.* S objevením se šance v průběhu jisté doby souvisí nejen *čekat na š.*, ale i spojení *historická š.* apod.

Něčí "naděje" se často hodnotí, proto *má někdo větší či menší š., zvažuje svou š.* ap. V demokratické společnosti se požadují *rovné šance pro každého*. Konkurentní vztah k jiným osobám lze vyjádřit např. předložkovým pádem s "proti": *mít š. proti komu*.

SSJČ² charakterizuje toto slovo jako hovorové; tento hovorový rys se však zřejmě stále více stírá (neutralizuje).

Slovo *šance* v uvedeném užití je z francouzského *chance* (/šťastná/náhoda, štěstí, /dobrá/ naděje). V lexikálním archivu ÚJČ je ve francouzské pravopisné podobě doloženo již z r. 1886; počestěná podoba se vyskytuje od r. 1911. U téhož autora se přitom mohly vyskytnout různé pravopisné varianty: *chance* (Šalda 1912) - *šanse* (Šalda 1931). Z francouzštiny bylo toto slovo přejato i do dalších jazyků, v němčině je např. *Schance*.

(2) Pomnožné substantivum *šance* s obecným významem "opevnění" se v češtině objevovalo daleko dříve. I když ve staročeském lexikálním materiálu slovo *šance* přímo doloženo není, nelze jeho užívání před rokem 1500 zcela vyloučit. Pro tento názor svědčí následný výskyt daného výrazu (zvl. ve slovech složených). Např. Patentem královským měl r. 1554 chytat Jílek Šimon *šancnekchty, kterým zavadal peníze, a oni utekli přeč*³. Roku 1602 se stalo, že *šancnekchti oloupili kutnohorského najímače Jelínka* (Z. Winter, o.c.).

Rovněž Šimon Lomnický z Budče (Instrukcí mladému hospodáři, 1597, s. 170) píše: *také šanegrobr jeden k tomu pak tudy přiveđen*. V Berní rule z r. 1654 stojí: *Víceji nachází se za Poříčskou branou míst, kde někdy domové bejvali... Taková pak jim dílem do šanců pojata...*

Výskyt slova *šance* od r. 1772 je zachycen i v materiálu lexikálního archivu ÚJČ. Ještě v 19. století bylo toto slovo poměrně běžné a frekventované v dílech našich předních spisovatelů.

Od počátku našeho století pozorujeme jeho pozvolný ústup. Dnes se považuje za zastaralé a knižní; jako takové má i omezené stylové využití: */průvod/ projel šancemi* (Kaplický; 1952).

Živost užívání tohoto výrazu je spjata s mimojazykovou skutečností, s obdobím budování jistého nového typu předsunutého opevnění, zvl. městského (sr. *písecké š.*, *vyšehradské š.* ap.) proti dožívajícímu typu v podstatě středověké vojenské techniky a způsobu vedení boje. Historicky viděno byly šance (v Praze) ochranné valy budované ve 40. letech 17. století před hradebním pásmem města jako předsunuté pevnostní zařízení na nejnebezpečnějších místech, tj. hlavně před městskými branami. Pro práce na šancích byli měšťané povinni dodávat proutí a větve na palisády a koše.

Synonymie výrazů "šance" a "/městské/ hradby" se objevuje např. již u Krameria (1789), někdy se však oba výrazy rozlišovaly: */Leši/ hradby a šance udělali* (1874). Šance jako zvláštní druh opevnění byly budovány navážením materiálu, zvl. hlíny. Proto se jako synonyma vyskytují výrazy "násep/náspa" a "val": *na městské náspe /šancích/ u strahovské brány /vitr/ dva voły do příkopu srazil* (1827); *i outlé paničky /v Pešti/ násypy čili šance navážely* (1848); *ohromné násypy u Kopydlna - staročeské šance* (Jirásek; 1894). Prostý "násep" se však od šance jakožto "opevněného valu" mohl rozlišovat: *rychle kázal v Cherburgu zásypy a šance dělati* (1793). Jen výjimečně se objevuje spojení kopat šance: *mám jít kopat šance* (Šimáček, 1894); */ten/ kopal vojenské šance v Holštýnsku* (Branald, 1959). Je to zřejmě dáno věcnou souvislostí s budováním "obraného valu"; obě činnosti se však většinou rozlišují: *kopali příkopy a nasypávali šance* (Kaplický, 1945). Zvýšená opevnění měst (městské hradby), z nichž obránci často stříleli, byla budována i z dalších materiálů, zvl. z kamenů a cihel. Za šance se tedy považují (alespoň místně) i "zděné hradby": *na městských zděch /kmoťtínek říká: na hradbách, v Praze ale: na šancích/* (Tyl, 1833); */jsou bourány/ staré cihlové šance* (G. Včelička, 1946). Materiálem vojenských záatarasových opevnění (šancí), budovaných zvl. v neobydlených hraničních oblastech při důležitých komunikacích, bylo především dřevo. V přeneseném významu se tohoto slova užívá pro označení jakékoli "opevněné pozice": *šance a valy naší svobody* (Neruda).

Substantiva *šance* s tímto významem se užívá většinou v plurálních tvarech. Tvar singuláru je doložen méně často: *na Mariánské šanci* (Machar, SSJČ). Jmenný rod tohoto podstatného jména, projevující se pouze na některých pádových formách, do jisté míry kolísá. (Kolísání v rodu i kolísání mezi tvrdým a měkkým skloňováním je u přejatých slov dosti časté.) Převládají sice tvary odpovídající skloňování ženského rodu, ale doklady na tvary podle rodu mužského (1. pád "šanc"/"šanec") nejsou výjimečné,

zvl. v genitivu: z těchto šanců metá střely (1823); před polednem... spadl /handlíř/ se šanců mezi novou a koňskou bránou (1826); ze šanců silně strážeti... dal (1851); chodil do šanců na kopřivě (Branalt, 1953).

Původ tohoto výrazu se jednoznačně spojuje s něm. *Schanze*. Německý vliv je patrný i tam, kde se slovo šance zachovalo v zeměpisných jménech (toponymech). Podle A. Profouse⁵ bývala jihovýchodně od Lázní Kynžvartu ves *Šance*. Nejstarší doklad uvádí z r. 1788.

Tato ves vznikla v údolí zvaném "Kynžvartský pas" mezi pohorími Český les a Slavkovský les. Odedávna tudy vedla zemská cesta, poněvadž zde byl jediný průchod ke Kynžvartu a Chebu. Impuls ke vzniku a osídlení dala třicetiletá válka. Již r. 1618 zde byly postaveny zatarasy z kmenů. Za války místo střídavě ovládali Švédové a císařští, kteří tu r. 1642 vybudovali mohutné valy - šance. Podle nich se také pozdější sídlo nazývalo *Šance (Schanz)*, do r. 1848 *Stará Šance (Alte Schanz)*. Dříve se někdy dával do souvislosti s touto obcí název *Švédské šance*, živý mezi lidmi. Snad zde působil ohlas doby, kdy Švédsko mělo ještě válečníky, před nimiž se trásla polovina Evropy. Se Švédy totiž představivost lidu spojila jiná, mnohem starší opevnění proti hradu Kynžvartu.⁶ Obec *Šance* bychom dnes na mapě hledali marně. Její starý název byl zrušen r. 1947. Ze dvou návrhů na nové pojmenování - Valy a Příkopy - zvítězil první. *Valy* pak přešly r. 1976 pod správu města Mariánské Lázně a uzavírají na západě komplex jejich osídlení.

V četných toponymech (rovněž v původních pohraničních oblastech) se slovo šance zachovalo i na Moravě: *Šance, Šaněčků, Na šancach* ap. Nejznámější jsou Šance u Mostů u Jablonkova.⁷

Německý vliv je patrný i u některých dalších výrazů jako *šancgrobr, šancnecht, šancfrajtr* ap. Z něm. *Schanzzeug* (pův. "šancovní šaty, cajková tkanina, z níž byl oděv strážců šancí") je pozdější vulgarismus *šancajk /šancajeh/* korespondující s hrubou nadávkou "nevěstka ze šancí". Na stavbách šancí se totiž objevovala nejen podivná individua mužská (viz již uvedené "šancnechty"), ale i ženská. Stejně jako pozdější pestrá směsice stavbařů železnic (Nerudovi "trhani") nebo kočovní "komedianti" (I. Olbracht, Bratr Žak aj.) nebudili tito lidé velkou důvěru u usedlých obyvatel... Není pak divu, že pan Šefelín (K. Poláček, Muži v offsidu) "vypočítav zásobu svých úsloví a přezdívek, přirovnal nakonec vdovu (= snažící se pomlouvat jeho budoucího zetě) k sviní rohaté a sedmihradské, k šancajehu, po sedmi mezích vyválenému". Zastaralost základního výrazu šance, jeho jistá izolovanost ve slovní zásobě, ztráta povědomí původních souvislostí jeho odvozenin vedou u výrazu *šancajk* (v jeho reliktním užívání) k posunu významu k "špatná/nekvalitní věc", "/zbytečný/krám"⁸ ap., a tím i k setření někdejšího vulgárního rysu slova. Objevují se tu i další varianty výslovnosti /šamcajk ap./.

(3) Sepětí s vývojem a životem společnosti můžeme pozorovat i na přejatém slově *skansen*. V lexikálním archivu UJČ je toto slovo doloženo poprvé z r. 1913: /*doplnění muzeí/ Museem pod širým nebem - skansenem* (Čes. pol.). Vedle původní podoby s psaným *s* se objevuje od r. 1963 v různých dokladech i podoba s psaným *z*. SSJČ uvádí pouze původní pravopisnou variantu z výslovností: *skansen /-zen/*. Současnou kodifikaci obsahují normativní příručky⁹: původní /s/ se vyslovuje ve slovech přejatých většinou jako /z/ i v sousedství znělých souhlásek na párových, tedy i ve skupině "ns"; proto je u slova *skansen* (je díná kodifikovaná podoba pravopisná) uváděna dvojí podoba výslovnosti /skansen/ i /skanzen/.

Domovské právo si získalo toto slovo v češtině nejprve v oblasti etnografie. To je ostatně patrné i v jeho opisech (např. "národopisné muzeum v přírodě"¹⁰ a ve slovníkových výkladech ("muzeum pod širým nebem soustřeďující zpravidla památky lidové architektury, jež nelze zachovat v původním prostředí"¹¹). Zajímavé je z tohoto pohledu i spojení "*skansenské muzeum*" (RP, 1970

Jen zřídka je význam slova *skansen* rozšiřován na jiné soubory památek (rovněž umístěné pod širým nebem), než je lidová architektura: *výstavba skansenu bojové techniky* (RP, 1972), *brněnský tramvajový skansen* (Práce, 1979).

Výkladové slovníky zpravidla uvádějí i původ výrazu *skansen* "švéd., podle názvu parku ve Stockholmu"¹². Typická je formulace výkladu slova v SSJČ: "švédské muzeum pod širým nebem obsahující lidové stavby, obydlí, zařízení atp. a napodobované i u jiných národů".

Východiskem pojmenování "národopisného muzea v přírodě" je švédské pomístní jméno *Skansen* (srov. jeho charakteristiku ve švédském etymologickém slovníku: "podle bývalé lokality, ..., kde se dříve nacházela bašta"; dnes se příslušná městská čtvrť nazývá Sagaliden). V této části Stockholmu se nachází i uvedený "park", v němž jsou umístěny památky starší lidové architektury, především ze dřeva. (Právě způsob uchování, uspořádání, údržby a využití těchto "exponátů" získal proslulost a stal se vzorem pro budování zvláštních muzeí ve světě.)

Jazykově se tu setkáváme s přechodem původního toponyma v apelativum. Platí to plně pro situaci v češtině. Proto pak je třeba rozlišovat přívlastkem např. *stockholmský skansen*, *rožnovský skansen* apod. V povědomí Skandinávců zvl. Švédů a Norů, však dané specializované využití výrazu "skansen" v důsledku jisté metonymie není tak výrazné a nasnadě. U mnohého Stockholmana totiž označení "Skansen" např. navodí primárně představu "zoologické zahrady" (šv. "djurpark"), která je rovněž situována ve výše uvedeném parku.

Slovním základem toponyma *Skansen* je *skans* (ve staré švéd.

štině bylo "skanz", doklad z r. 1507). Zbytek výrazu *-en* je švédský určitý člen, který se připojuje za substantivum. Výraznější detoponymizací v jazykovém povědomí Švédů, resp. specializovanému využití tohoto výrazu k označování "národopisného muzea v přírodě" zřejmě brání existence apelativa *skans*, k němuž jako synonyma přinášejí švédské slovníky prakticky všechny výrazy, které jsme uvedli jako synonyma *šanci* v češtině, a uvádějí i některá další (např. "menší pevnost"). Tato skutečnost vedla autory Česko-švédského slovníku (SPN 1980), že jako švédský ekvivalent "českého" slova *skansen* uvádějí *friluftsmuseum*, tj. "muzeum ve volné přírodě, muzeum pod širým nebem". Běžně se předpokládá převzetí z něm. *Schanze*.

U slova *skansen* se tedy dostáváme ke stejnému etymologickému východisku jako u slova *šance* - k jistému druhu opevnění. Kdyby se děvečka z vyšehradských šancí rozhodla navštívit stockholmský *skansen*, musela by skutečně vystoupit na bývalé opevnění - stockholmské šance. Kdyby však využila šance navštívit některý z našich *skansenů*, s podobným opevněním by se sice nesetkala, ale etymologicky by se rovněž vracela domů - do "šancí".

Tato souvislost je nepřímou zachycena již v práci Ant. Matzenauera z r. 1870¹³. Poněvadž zachycuje širší územní rozšíření slova, je možno z ní ocitovat podrobněji: *šanač*, gen. *-nač*, chrv. srb. *munimentum*, *vallum* (= okop, zákop ku bránění, hradba), rus. *šaněc*, pl. *šancy*, pol. *szaniec*, čes. *šanec*, *šano*, obvykle pl. *šance* (= hradby), hluž. *šanca*, lit. *szancas* - z něm. *Schanze*; holand. *schans*, švéd. *skans*, angl. *seance*.

Výslovně zachycují vztah obou slov J. Holub a S. Lyer¹⁴: *skansen* = "národopisné muzeum, vlastně hradby, na jejichž místě je toto muzeum ve Stockholmu (srov. něm. *Schanzen* "šance")".

(4) Původ výrazu *schanz(e)*, resp. *skans(e)* není dosud plně vysvětlen. Tento názor sdílí i V. Machek¹⁵ (jde o výraz "původu temného"). Pokusy o výklad vyznívají různě.

Většinou se předpokládá vztah ke středodolnoněm. *schantz(e)* "otep (suchého) roští/proutí", pozdně středohornoněm. *schanze*; pravděpodobně se ztrátou *-r* v dialektech ze *schranze* (paralela se vidí ve středoholandském *schranise* "otep proutí/roští" a hornofříském *schänise* "suché větve") ke germ. *skrent* "látat/rozlamovat", "sekat/rozseknout/rozštípnout". Také Duden¹⁶ uvádí u pozdně středohornoněm. *Schanze* ekvivalenty "Reisigbündel" (= otýpka proutí) a "Schutzbefestigung" (= obranné opevnění) - doklady z 15. století.

A. Matzenauer¹⁷ uvádí u střněm. *schanze* ekvivalenty "opevnění, ohrada, hradba ze dřeva nebo z hatí". U J. de Vriese¹⁸ se rovněž předpokládá převzetí ze střední horní němčiny (*Schanze*) s významem 1. šance (násep), 2. závora (strom).

Spojitosť s dřevem jakožto "prvním materiálem opevnění" postu-

luje i autor jazykového koutku v Učitelských novinách (ze dne 18.3.1982). L. Hosák a R. Šrámek¹⁹ např. parafrázuji šance jako "vojenské záatarasové opevnění... vytvořené z dřevěných trámů a kmenů". Sr. i některá složená slova, např. něm. *Schanzpfahl*, švéd. *skanspåle* ap.

Souvislost s "proutím" mohla být i přes "šancovní" koše, které se z něho vyráběly pro potřeby opevnování, sr. další složeniny, např. něm. *Schanzkorb*, švéd. *skanskorg* ap. V. Máček²⁰ cituje dokonce (nepublikovaný) předpoklad K. Korbiela, že "*Schanze*" je totožná se Schanze "koš", "protože provizorní valy před děly se dělaly z pletených válců, košů naplněných pískem, zeminou ap., kteréhož způsobu se používá u vojska dodnes" (V této souvislosti připomíná i *samsšik/šamsšik* "košík" v hanáckém nářečí z něm. nářečního /hessenského/ *Schanze* "koš".)

Naproti tomu E. Wessén²¹ zpochybňuje odvozenost či spojitost s výrazem pro "otep proutí" poukazem na švéd. sloveso *tillskansa sig* "zmocnit se/dobýt". Vedle toho existuje i švéd. sloveso *förskanssa (sig)* "opevnit (se)"; v německo-švédských slovnících najdeme pro něm. *schanzen* zpravidla ještě několik dalších ekvivalentů. V češtině je též zastaralé *zašancovat* ("obehnat šancemi"): *stavové Prahu zašancovali* (Winter²²).

Již Matenauer²³ vyslovuje možnost, že slova germánská mohou být původu románského, a k úvaze dává ital. *scancia, skancia* ("stan nebo podstavec s příhrádkami, *ein Gestell mit Fächern*").

J. de Vries²⁴ s odvoláním na italské válečnické umění vidí souvislost s ital. *scansare* "odstranit z cesty". Předpokládá spojení s **ex-campsare*, popř. doloženým *campsare* "obklopit, obklíčit". Analogicky uvádí N. Å. Nielsen²⁵ převzetí *skanse* z něm. *Schantze*, které je z ital. *scansi* (plurál od *scanso* "obrana") od slovesa *scansare* "uhnout"; původem z lat. **ex-capsare* (tj. se souvislostí s lat. *campus*).

Jednoznačnější je názor na původ spojení *dát co v šance/všanc*; synonymní je tu "dát v sázku, vystavit nebezpečí, vydat na milost a nemilost, nechat na pospas, riskovat". V. Máček²⁶ tu předpokládá převzetí z něm. *Schanze*, které je z franc. *chance* "štěstí, naděje, šťastný vrh při hře v kostky", srov. význam "šance" v bodu (1). Vznik středohornoněm. *Schanze* "šťastné vržení, šťastná náhoda" ze starofrancouzského *cheance* "šťastné vržení kostky" uvádí i Duden.²⁷ Francouzský výraz se pak poměrně přesvědčivě spojuje s lat. *cadere/cadentia* "padat/padnutí" (kostek, tj. při vrhu).

POZNÁMKY

1. Většinu dále neoznačených dokladů čerpáme z materiálu lexikálního archívu Ústavu pro jazyk český (ÚJČ) ČSAV.

2. SSSJČ, Slovník spisovného jazyka českého, III., Praha 1966, str. 659.
3. Archiv c.k. místodržitelství Missiv. č. 13, str. 579; srov. Z. Winter, Kulturní obraz českých měst, I. díl, str. 327.
4. Dějiny Prahy, 1964, ved. Josef Janáček, zvl. str. 253, 279, 390.
5. Antonín Profous, Místní jména v Čechách, sv. IV, 1957. Za laskavé upozornění zde i na dalších místech děkuji dr. I. Luttererovi, CSc.
6. Hamelika, roč. IX, 44n., ved. Ing. Richard Švandrlík, Mariánské Lázně 1981.
7. L. Hosák, R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku II, M-Ž, 1980. O Šancích u Mostů autoři uvádějí: "vybudovány před 1519, tehdy posilněny proti vpádu Turků, od 1578 výstavba, 1638 rozbořeny od Uhrů, ale ihned obnoveny na východnějším místě (odtud Velké Šance se zachovanými zbytky). 1672 se staly zemskou pevností, od 1678 stálá posádka, 1723 a 1729 přestavba na zděnou pevnost, 1848 opuštěny. Službu zde konali původně tzv. vybraňci z okolních vsí, kteří požívali zvláštních výsad (jako Chodové v západních Čechách)."
8. Za laskavé upozornění děkuji doc. dr. J. Porákovi, DrSc., který mi poskytl i jeden z nejstarších dokladů slova "šance".
9. Výslovnost spisovné češtiny: Výslovnost slov přejatých, Výslovností slovník 1978, str. 46 a 278.
10. Srovnej článek Jos. Jančáře "Národopisná muzea v přírodě", Věda a život, 1981, 44ln. V článku je současně podán i nástin budování skansenů ve světě pod patronací nevládní organizace UNESCO (ICOMOS) a přehled skansenů v ČSSR.
11. Malý encyklopedický slovník A-Ž, Academia, Praha 1972.
12. Tamtéž.
13. Cizí slova ve slovanských řečech, str. 318.
14. Stručný etymologický slovník jazyka českého, 2. vyd., 1968.
15. Václav Machek, Etymologický slovník jazyka českého, Academia, 1971.
16. Der Grosse Duden, Herkunftswörterbuch, Bd. 7, Mannheim 1963, str. 595. Původ slova rovněž považuje za nejasný.
17. O.c. v pozn. 13.
18. Etymologisch Woordenboek, Utrecht-Antwerpen 1964, 5. vyd.

19. O.c. v pozn. 6.
20. O.c. v pozn. 15.
21. Våra ord, deras uttal och ursprung, Stockholm 1973, 2. vyd
22. SSJČ.
23. O.c. v pozn. 13.
24. O.c. v pozn. 18.
25. Dansk etymologisk ordbog, København 1966.
26. O.c. v pozn. 15.
27. O.c. v pozn. 16.